

לטינית משלנו

על יידיש כלטינית של היהודים

הייתה שפה אחרת, שרובנו לא דיברנו אותה, אבל היא בכל זאת נכחה בכל מקום והייתה כעין סוד מתוק, כמו הלטינית לאנשי הכנסייה המקומיים: יידיש. שפה מובהקת של חול שהעמידה ספרות גדולה, ששחררה את יהודי ליטא אל ההשכלה החילונית ואל הפעילות הפוליטית, שפה שמקובל משום מה לראות בה ז'רגון פרובינציאלי, אבל היא היא שחיברה אותנו אל מרכז העולם, מפני שדוברה בברוקלין ובירושלים ואי שם בתוך הזרם של דמנו. מה שקובע את מקומה של שפה בתוך העתיד הוא הספרות שנכתבת או שנכתבה בה. היא הבטיחה את מקומה, מפני שהספיקה, בזמן הקצר שעמד לרשותה, לשגר את חֲצִיָה אל לבנו העתידי. היידיש של עירנו הצליחה לחמוק מהיידישקייט. תחת זאת, היא הפכה ללטינית של היהודים. לטינית משלנו.

א תחיל מרחוק, משפה אחרת ומצדו השני של הגבול: באוסף הסיפורים המלהיבים על מקורן של שפות שונות שמור מקום של כבוד לסיפורה של השפה הרומנית דווקא. קצין ביזנטי צעד בחברת רועים מקומיים באזור מרוחק בבלקן, ולתדהמתו שמע אותם מכוונים זה את זה בשפת רומי: *Torna, torna, fratre!* (פנה, פנה, אחי!) הלטינית הנידחת הזאת, שנשמרה בפני תושבי דאקיה שלא הייתה להם שפה משותפת אחרת, הפכה לסבתה של השפה הרומנית. לצערי אינני דוברת רומנית – אף כי בימי מגורי בקריות הצלחתי לפענח את כל הכותרות בעיתון "ויאצה נוסטרה", וזה כנראה היה רגע השיא שלי באותן שנים – אבל ההתרגשות של אותו קצין ביזנטי דבקה בי דרך כל הזמנים והגבולות. רגע הקסם הזה, שבו אתה שומע – ומבין – את צליליה של שפה עתיקה, בזמן ובמקום שבו לגמרי לא ציפית למצוא אותה, הוא משהו שמסוגל מבחינתי להגדיר את כל הזהות היהודית שלי, את מה שאני מוכנה לכנות בשם "זהות יהודית", ללא כל קשר להגדרתה הרשמית או המקובלת (מינוס ההבנה שאתה הראשון לגלות). יתר על כן, יש בכוחו של הרגע הזה לשבש את היחסים בין המרכז לספר. להגדיר אזור גבול. שהרי מקום שבו מדברים לטינית, גם אם לטינית בלקנית ומשובשת קלות, הוא

בהכרח סוג של מרכז. מצד אחר, הלטינית לא הייתה נשמרת במקום הזה לולא היה אזור גבול שכוח-אל מלכתחילה.

כך בדיוק אני מרגישה בכל פעם שאני שומעת או קוראת יידיש. אין לזה שום קשר לנوستלגיה, או בכלל לרעיון שמקומה של היידיש בעבר. רק הערצה טהורה ליכולתו של הלב האנושי לשלוח מסרים אל העתיד מהכתובות הכי פחות צפויות. העתיד הוא אנחנו, אבל יש חשיבות לכתובת השולח, מפני שהדרך היחידה לעשות את המסלול ממנה אלינו, היא המעשה האמנותי. דאקיה נכבשה בכוח צבאי גס, והרועה הבלקני היה, קרוב לוודאי, אנאלפבית, אבל כדי שהרועה הזה ייתקל בשנת 587 בקצין ביזנטי שיודע לטינית ומבין את משמעות הגילוי שלו, הייתה צריכה קודם לכן להתקיים ספרות רומית שלמה. שאם לא כן, למה לכלול את לימודי הלטינית בחינוכו של אותו קצין, שכנראה גם הוא לא ראה את רומא מִימיו?

כמה רוחב לב היו צריכים להשקיע משוררי רומא באמנות שלהם כדי שהרגע הזה יקרה. כמה רוחב לב השקיעו סופריה ומשורריה של אומת היידיש באמנות שלהם, כדי שרגעי גילוי כאלה יקרו גם לנו. רובנו תלויים בתרגום, אבל התרגום הוא אולי האמנות הנדיבה ונטולת האגו מכולן, כך שבמובן מסוים הוא רק מעלה את עוצמת החוויה ולא מקוזז אותה מהעושר שהשאירו אחריהם היוצרים. התרבות צריכה להצטרף; כמה ממנה צריך כדי למצוא את ההדים, החרוזים, הרמזים האלה של זמנים ומקומות אחרים, מתחת לכל אבן שהופכים? כמה ממנה צריך כדי שקורא מן היישוב כמוני – לא חוקר שעובד בצורה שיטתית – יעשה את הגילויים הצנועים והמסעירים שלו בעצמו? כמה אמנות נשכחת-בלתי-נשכחת כזאת בשפות חיות-מתות צריך כדי שייכתב שיר, שישגר את החץ הנצחי הזה מחדש?

*

הנה רק חץ אחד מבין רבים שאספתי. ב-1915 כתב אוסיפ מנדלשטם הצעיר את השיר "אב מנזר". אני מביאה אותו כאן בתרגומי מרוסית:

הו, דְמוֹת נְצִיחִית, נְזִיר שֶׁל סֵפֶר
מְפִי פְלוֹבֶר, מְפִי זוֹלָא –
הַשֵּׁמֶשׁ גְּלִימְתוֹ שׁוֹנְפֶת,
מְגַבְעֶתוֹ הִיא עֶגְלָה.
חוֹלֵף בְּתֵלֶם גַּם הַיּוֹם הוּא
בְּאוֹר חֲצוֹת שֶׁל יוֹם עֶצֶל,
סוֹחֵב פְּסוֹת נְחָה שֶׁל רוֹמָא
בֵּין שְׁבָלֵי שְׁפוֹן בְּשֵׁל.

שׁוֹמֵר עַל גְּנוּבִים וְשִׁקְט,
יֹאכֵל אֶתְנוּ – אֵין בְּרֵרָה –

ובַחֲזוֹת־חֶלְיִן דּוֹחֶקֶת
יִסְתִּיר אֶת זֶהַר הַכְּמוּרָה.
קוֹרֵא אֶת קִיקְרוֹ אֲבִינּוּ
עַל יְצוּעוֹ בְּדַמְדוּמִים.
כֶּךְ צְפָרִים נִשְׂאוּ לְטִינִית
מִשְׁלָהֵן לְאֱלֹהִים.

הַשְּׁתַחֲוִיתִי, הוּא הוֹדָה לִי,
הִטָּה רֵאשׁוֹ לְכוּוֹנִי,
וְאֵז הוֹדִיעַ בְּבִטְחָה לִי:
”יָמוּת קַתוּלִי אֲדוֹנִי!”
”כֹּה חֵם!” הֵלִין, וְאֵז בְּשֶׁבֶר
צַעַד, מִתֵּשׁ מִהַשִּׁיחָה,
לְגֵן שְׁסָבִיב אַרְמוֹן הָאֶבֶן,
אֲלִיו הַזְמַן לְאֲרוּחָה.

השיר הזה ספוג כמובן באווירתה של הספרות הצרפתית בת המאה התשע-עשרה; בכל מה שנוגע לצד הצרפתי שלו הדברים ברורים למדי. מה שלא ברור הוא מדוע אב המנזר בטוח כל כך שמנדלשטם היהודי ימות כקתולי, ומדוע הציפורים הנושאות תפילה לאלוהים בלטינית משלהן מושכות אותנו כל כך. שתי השורות האלה, נדמה לי, מושכות את מרבית תשומת הלב בשיר כולו, מיד עם הביטנו בדף.

מנדלשטם לא מת כקתולי, ואפילו לא ממש כיהודי. הוא מת כאסיר חסר-שם במעי הגולאג, בתוך ערמת גופות שנערמה בחורף, ונקברה בקבר אחים רק באביב, כעבור חודשים. אבל את שנות חייו הראשונות, כשקברי אחים כאלה של גופות קפואות של המוני יהודים ולא-יהודים משני צדיהם של הגבול ושל תחום המושב עדיין לא דומיינו ולא נראו אפשריים, עשה מנדלשטם בסביבה קתולית, בוורשה. בהמשך, אחרי שמשפחתו עברה לסנקט פטרבורג, מנדלשטם אמנם לא שכח אף לרגע את יהדותו, אבל כאשר התייחס לנושאים נוצריים, נקודת המבט שלו הייתה קרובה יותר לתפיסה הקתולית מאשר לתפיסה הרוסית-אורתודוקסית. די להיזכר במשרתת הפולנייה שפותחת בצאתה אל הכנסייה את הסיפור הקסום והאניגמטי "הבול המצרי" (ראו "הו!", גיליון 13) כדי להבין מדוע העדיף להסתכן כך עם אב המנזר הקתולי-צרפתי ולא עם כומר רוסי סטנדרטי. לרקע זה יש להוסיף את הקשר העמוק של מנדלשטם לאמנות ימי הביניים והרנסנס באיטליה ובצרפת (דנטה ופרנסואה ויון, אם נזכיר רק את אלה מבין מושאי כתיבתו שקופצים מיד לראש), ונקבל מושג כלשהו על הדיסה היהודית-קתולית שהתבשלה בראשם של אותם קוראי מנדלשטם שחלקו עמו את אזור הגבול – כלומר, בראשינו.

אחרי שנולדנו וגדלנו בליטא תחת כיבוש סובייטי, ועברנו לישראל בשעה שהוא התפורר תחת הלחץ האזרחי של בני ארצנו הישנה הכמהים לעצמאות, נתפסנו כאן כסוג נוסף של רוסים. ובכן, נכון שקיימת זיקה ברורה בינינו לבין יהודים ממקומות אחרים בברית המועצות לשעבר, והספרות הרוסית – מנדלשטם למשל – היא בלבנו, אבל ישנן מורכבויות זהות שאינן מופרות לרוב האנשים שאנו פוגשים. אחת המורכבויות האלה היא היותה של ליטא המדינה הקתולית היחידה במרחב הסובייטי לשעבר (למעט מחוזות מסוימים במערב ברוס ובמערב אוקראינה), שהליטאים והפולנים שלנו שמרו על זהותם הקתולית גם תחת הכיבוש הסובייטי, ושלהיות יהודי במרחב קתולי – ובפרט, בעיר מגוונת מבחינה אתנית כמו וילנה של ימי ילדותי – זו חוויה שונה מלהיות יהודי במרחב אורתודוקסי שעבר את שטיפת המוח הסובייטית המלאה. זה לא שהדת הקתולית היא מוסד משחרר כל כך (אף כי כרגע הוא עוקף בסיבוב הן את היהדות האורתודוקסית והן את הכנסייה הרוסית, מבחינת ההתאמה למודרנה), אבל בהקשר הסובייטי, כשיש סביבך אנשים שמבחינתם חלות עליהם "פיסות כוחה של רומא", תוך עקיפת סמכות פנימית בוטה, האקלים החברתי נעשה, באופן פרדוקסלי, חופשי יותר. אתם יכולים לדמיין איך הרגישו השכנים שלי כשחשמני הוותיקן בחרו בקארול וויטילה – אחד משלהם, שכן של ממש – לעמוד בראשם ולהיות לאפיפיור יוחנן פאולוס השני.

גם לנו, היהודים, היו מקומות בעולם שמילאו פונקציה דומה. ישראל. אמריקה. רומא, ירושלים, ברוקלין, מקומות שאיש מאתנו – לא היהודים ולא הקתולים – לא ראה, אבל עצם הידיעה על קיומם ועל הקשר שלנו אליהם נפרשה מעלינו ככנף מרגיעה. היא לא באמת יכלה להגן עלינו מפני השלטון הסובייטי הזר, אבל במידה מסוימת היא שחררה את נשמותינו מריבונותו. חברתי הטובה ואני נסחפנו באותם ימים לחלומות על רומא העתיקה דווקא – תחביב משונה לילדות בנות שתיים-עשרה, אני יודעת, אבל בדיעבד הוא היה אחד הדברים החשובים ביותר שקרו לי – וחלמנו ללמוד לטינית. אבל למעשה, הלטינית – לא העתיקה והטהורה, אלא המאוחרת יותר – נכחה ברחבי עירנו: האוניברסיטה העתיקה הייתה ספוגה בה, ובעולמה של הכנסייה היא שימשה על פי ייעודה השכיח בעולם. הנוכחות שלה הייתה מורגשת, אף על פי שרוב האנשים – כל מי שלא למד אותה באוניברסיטה ולא נמנה עם אנשי הכנסייה – לא שלטו בה, כמובן. גם לנו הייתה לכאורה שפת קודש כזו – עברית – אבל היא כבר החליפה תפקיד והפכה לשפתה הרשמית והמדוברת של המדינה שלימים תהפוך גם היא לארצנו. אבל הייתה שפה אחרת, שפה שרובנו לא דיברנו אותה, אבל היא בכל זאת נכחה בכל מקום והייתה כעין סוד מתוק, כמו הלטינית לאנשי הכנסייה המקומיים: יידיש. שפה מובהקת של חול שהעמידה ספרות גדולה, ששחררה את יהודי ליטא אל ההשכלה החילונית ואל הפעילות הפוליטית, שפה שמקובל משום מה לראות בה ז'רגון פרובינציאלי, אבל היא היא שחיברה אותנו אל מרכז העולם, מפני שדוברתה בברוקלין ובירושלים ואי שם בתוך הזרם של דמנו. מה שקובע את מקומה של שפה בתוך העתיד הוא הספרות שנכתבת או שנכתבה בה. היא הבטיחה את מקומה, מפני שהספיקה, בזמן הקצר שעמד לרשותה, לשגר את חציה אל לבנו העתידי.

יהודים מדור הסבתות שלי דיברו בה כולם. בדור של הוריי עדיין היו דוברי יידיש לא מעטים, אבל זה כבר היה רחוק מלהיות גורף; הדור שלי כבר איבד בה עניין והעדיף את השיקול הפרקטי לקראת העתיד. עתידנו נקשר ללימודי עברית ואנגלית, והנדסה כמובן. אבל היידיש של עירנו הצליחה לחמוק מהגורל הבלתי-הוגן של שפת השטעטל והפולקלור, גורל שרדף אותה ברוב המקומות האחרים במזרח אירופה, אחרי שהשואה לא השאירה לה די דוברים טבעיים שהיו מצילים אותה מהגורל הזה. במילים אחרות – היידיש של עירנו הצליחה לחמוק מהיידישקייט. תחת זאת, היא הפכה ללטינית של היהודים. לטינית משלנו. לכבוד הוא לי לחזור על דרכיה של ציפור משירו של מנדלשטם.

*

תפקידה בחיינו כולו היה עשוי מפרדוקסים. הלא תוך שנים מעטות – אותן שנים מעטות שנדרשו כדי להשמיד שישה מיליון יהודים – השפה הפכה מחיה למתה, לשפה היסטורית ולא מדוברת, ובכך החליפה מקומות עם העברית. אבל למרות התפוצה המוגבלת שלה היא סירבה לנעול את עצמה ברכילויות של זקנות, בסיפורי סופרים יהודים-סובייטיים שעשו אידיאליזציה לשטעטל האבוד, ובאנדרטאות שואה שהופיעו רק עם התרופפות הכיבוש הסובייטי (לפחות אחת מהן הייתה מאולתרת והוסעה אל אתר הטבח בפונאר על גג מכוניתו של קרוב משפחה שלי; הוריי לקחו אותי לעצרת הפתיחה הבלתי-פורמלית). בדומה ללטינית של ימי הביניים, השפה המתה הזאת התעקשה לתרום את חלקה לבניית העתיד. כפי שהלטינית המתה שימשה להגות, לרפואה, למדע ולמשפט, כך היידיש המתה שימשה לספרות שסירבה למות. כפי שהלטינית שימשה כ־lingua franca לתקשורת בין המלומדים מכל רחבי אירופה, כך היידיש שימשה באותו תפקיד לתקשורת בין יהודים ברחבי העולם, ואת התקשורת הזאת קיימנו על אפו ועל חמתו של מסך הברזל. היידיש שבפי המבוגרים שלנו מילאה את הוואקום שהותירה רמתה הנמוכה של הוראת השפות הזרות בבתי הספר הסובייטיים בדור הבא, ובעזרתה הם הצליחו להחזיק מעמד מול האֵלם שנכפה עליהם, עד שגדל הדור שהצליח להצטיין בלימודי אנגלית – הדור שלי. אחר כך החל גל ההגירה שלנו, אבל זה כבר סיפור אחר.

עם הגישה לספרות יידיש הכול היה מסובך, קצת כמו עם הגישה לספרות הרומית (הקושי העיקרי שלי היה שילדים לא יכלו להירשם לספריית האוניברסיטה, ואילו חיפוש של ספרות רומית בספרייה השכונתית שלנו היה סוג של מסע לעבר הלא נודע). מי שחי בליטא לפני המלחמה היה יכול כמובן ליהנות מפניני ספרות יידיש כרצונו, אבל מסוף שנות הארבעים, המדיניות הסובייטית של סינון קפדני לגבי כל ייצוג של תרבות זרה חלה גם עלינו. משפחתנו עשתה מאמץ גדול ללקט ספרות יהודית חילונית, במקור ובתרגום, אבל החורים היו רבים מדי. פועלו של בן עירנו הענק, אברהם סוצקבר, הועלם מעינינו לחלוטין, אף על פי שהסופר איליה ארנבורג עשה בשנות המלחמה הכול כדי ששמו של סוצקבר יהיה מוכר בכל בית. איש לא תרגם אז למעננו יוצרים יהודים גדולים שכתבו את העתיד היהודי בשפות אחרות, לא את פאול צלאן ולא את סול בלו ולא את פיליפ רות ולא את אלן גינזברג ולא את עגנון, ואעצור את הרשימה הזאת כאן כי אחרת אפשר לא לעצור לעולם. ארונות הספרים שלנו היו מלאים ברומנים ההיסטוריים של ליאון פויכטוונגר;

דווקא ארון ספרי הילדים שלי היה במצב לא רע, מבחינת הגישה לספרות היידי, מפני שבימי ילדותי שוב היה אפשר להשיג את ספריהם של לייב קוויטקו (שהוצא להורג כחבר בוועד היהודי האנטי-פשיסטי) ושל יהושע (שיקה) דריז, בתרגומים נפלאים לרוסית. שני אלה נשאו אור גדול ואהבה צלולה ומלאת קסם לילדים ולשירה. אמנם לא קראתי את שיריהם בשפת המקור, אבל ניצלתי בזכותם מן הקישור המידי בין יידיש לבין הפולקלור המזוין שהציעו אוהדי היידישקייט מבמת החובבים, שהציגה גרסאות וולגריות לטוביה החולב או תיבלה ביידיש עילגת את הסלט הבלתי-אכיל שהוכן מכל סיפורי אודסה של באבל, הכתובים רוסית.

מתישהו בשנות השישים תורגמה יצירת שלום עליכם במלואה לרוסית, והוא מונה לקלאסיקון הלאומי היחיד ש"מגיע" ליהודים. סבתא שלי מספרת שהתורים לקניית כל כתבי שלום עליכם לא נפלו מאלה שהתארכו לפני קופות הכרטיסים לגדולים שבלהיטי ברודוויי. עם זאת, גם להשיג את ספריו של מנדלשטם לא היה קל. היינו צריכים לבנות את העתיד עם מה שיש, עם מה שהשגנו בקושי ובמקרה.

באותה שנה שבה נבחר קארול וויטילה לעמוד בראש הכנסייה הקתולית, סופר יידי – יצחק בשביס-זינגר – זכה בפרס נובל לספרות. התקשורת הסובייטית התעלמה מהזכייה: כמו שסבתא שלי אומרת, "הרוסים נזכרים בפרס נובל לספרות רק כשזה נוח להם", וזה כמעט אף פעם לא נוח להם, מפני שמבין ששת זוכי פרס נובל לספרות ששפת כתיבתם רוסית, חמישה היו מהגרים ו/או ביחסים גרועים עם המשטר. משום כך גילו אצלנו את בשביס-זינגר באיחור – כבר בתקופה שלי. אבל אני עוד הייתי ילדה, כך שבשבילי לא היה זה מאוחר מדי. אני זוכרת שחיטתתי כמנהגי בחדרה של סבתא בחיפוש אחרי משהו מעניין לקרוא, ומצאתי מחברת חשבון עבה הכתובה בכתב ידה הצפוף, ובה סיפורים על יהודים אמריקנים מוזרים, רדופי מין ואבדן. נדמה לי שהסיפור הראשון היה "אהבה מאוחרת", שעלילתו התרחשה במיאמי ביץ' המסתורית, ופולין המסויטת והלא-מסתורית – בעליל השיגה את יהודיה אפילו בארץ זו של לחות טרופית ושל חיות טרף אקזוטיות. סבתא תרגמה את ספר סיפוריו של בשביס-זינגר בעצמה, במחברת, ובהמשך העתיקה את התרגום במכונת כתיבה והשאלה לקריאה לבני משפחה ולחברים. יש להניח שאילו ביקשתי לא הייתי מקבלת אותו לקריאה, כי הרי רבים מגיבוריו של בשביס-זינגר מצטיינים בתשוקות מיניות מגוונות ודרמטיות מדי לגילי אז. עם זאת, הייתי ילדה חטטנית, ועד שהגעתי למחברת של סבתא, בכל זאת הספקתי לאתר בספרייה השכונתית כל מיני אסופות של ספרות רומית לסטודנטים, מקראות תמימות למראה, וקראתי (בתרגום) את הסטיריקון של פטרוניוס ואת שירי התשוקה והקללות של קטולוס ואת אמנות האהבה של אובידיוס.

המעשה האלטרואיסטי של תרגום במחברת חשבון היה לפיכך משותף לסבתא ולי. וכפי שאני תרגמתי את מדריך הטיולים לרומא שנפל לידי לא מלטינית אלא מאנגלית, כך התברר שסבתא לא תרגמה את בשביס-זינגר ישירות מיידיש (אף כי שלטה היטב ביידיש), אלא מהתרגום הגרמני. מישהי מחברותיה הצליחה לצאת לנסיעה לגרמניה (המזרחית, אני מניחה) ולהביא משם את הספר. ספרים היו נופלים לידינו באותה תקופה באופן מקרי: היינו מתפללים בלטינית משלנו לישות קוסמית כלשהי שתשלח אלינו את

הספרים שמעניינים אותנו, וישות קוסמית כלשהי הייתה כנראה עורכת הגרלה, מערבלת ספרים ושפות ומהדורות בתוך מכל שקוף – מפעל הפיס פוגש את הספרייה של בורחס – ושולחת לנו מה שיצא: פעם מדריך טיולים לרומא באנגלית, פעם קטולוס במהדורה דו-לשונית, פעם בשביס-זינגר בגרמנית, ופעם, משום מה, את אפוס הניבלונגים בליטאית, כך שלגיבור הראשי קראו זיגפרידאס. היא שלחה לנו גם מקראה קטנה ללימוד יידיש – אני זוכרת את השיר שפתח אותה: "ווידער שניי, ווידער קעלט, ווידער ווינטער אין די וועלט..." (שוב שלג, שוב קור, שוב חורף בעולם...), וספר משנת 1912 ללימוד דקדוק לטיני. עם הדקדוק הלטיני הייתי מסתדרת, אבל ההסברים ברוסית היו כתובים על פי הכללים שהיו נהוגים עד 1918, שזה אומר ארבע אותיות וחצי יותר ממה שהייתי רגילה, וזה הקשה עליי מאוד את הניסיון ללמוד משם. אחר כך הגיע, השד יודע מאיפה, ספר שחיבר את כל זה יחד: מכתבים שכתבו בלטינית מאוחרת אי-אלו מלומדים מקומיים שלנו, בני פולין, ליטא ובלרוס, בתקופה המפוארת של הבארוק הפולני. למיטב זיכרוני, במכתבים לא היה שום דבר מעניין מדי לקורא שאינו היסטוריון: דובר בהם על מיני עניינים שגרתיים באוניברסיטה, בכנסייה ובחקלאות המקומית. יהודים ששמם מנדליוס או פייבליוס סחרו בכדים ובתבואה חקלאית, אבות מנזר נכבדים ניהלו דיונים תיאולוגיים, סטודנטים צברו חובות, ובעלי אדמות תבעו זה את זה על הזות גדר. איש מהם לא דיווח על הרפתקאותיו המיניות, או בכלל על הרפתקאות כלשהן. הכתיבה בלטינית הייתה האמצעי המתקדם ביותר למסע שעמד לרשותם. ייתכן שזה מה שגיבוריו של מנדלי (לא מנדליוס) יכלו לומר גם על שפתם.

האם לזה התכוון מנדלשטם כשטבע את הביטוי "הכאוס היהודי", כשמו של אחד הפרקים בספרו "שאון הזמן"? אזכיר שאנחנו חולקים עמו את אזור הגבול: אמו של מנדלשטם, פלורה, הייתה בת עירונו וסיפרה לבנה על המורים האידיאליסטים שלה בגימנסיה הוויילנאית – בנעליים קרועות ועיניים זוהרות, אלא מה; המשורר הסימבוליסט בְּלִטְרוֹשֵׁיטִיס, שהיה בשנות השלושים שגריר ליטא בברית המועצות, כמעט הצליח לסדר למנדלשטם אזרחות ליטאית על סמך מגורי הוריו בליטא בעבר, אבל לא הספיק. מעבר לכותרת, אפשר לראות שהכאוס היהודי של מנדלשטם אינו כאוטי במיוחד – לא כאוטי יותר מהסדר שבו נחתו עליי הספרים השונים – והוא מתאר אותו, בסך הכול, באהבה (גם אם מתוך תהייה מתמשכת לשם מה נחוצה ההתפלגות המתמדת הזאת בתלמוד, בפירוש רש"י, בגמרא). אביו, שככל הנראה היה בנעוריו נציג אופייני של תנועת ההשכלה, ברח מכל זה אל הספרות הגרמנית הרומנטית. תנועות ההשכלה והבונד, כלומר, התאוה הבלתי-מרוסנת של הנערים והנערות היהודים ללימודים חילוניים ולצדק חברתי, היו מה שהגדיר מאז המאה התשע-עשרה יותר מכול את זהותה היהודית של וילנה, את היידיש שלה ואת הלטינית שלה, והפכו את שתיהן למושכות כל כך, סקסיות כל כך, כמהות כל כך לחופש, וכרוכות כל כך יחד בכמיהה הזאת. הדרך אל העתיד ואל החופש עוברת לעתים במקומות בלתי-צפויים כל כך. חיבורים שרק ההיגיון הפואטי מסוגל ליצור.